

DE GODDELIJKE MOEDER IN DE VOOR-INDISCHE RELIGIE

REDE

UITGESPROKEN BIJ DE AANVAARDING
VAN HET HOOGLERAARSAMBT AAN
DE RIJSUNIVERSITEIT TE LEIDEN
OP 24 NOVEMBER 1939

DOOR

Dr. F. B. J. KUIPER

J. B. WOLTERS — GRONINGEN, BATAVIA

231.6 92

DE GODDELIJKE MOEDER IN DE VOOR-INDISCHE RELIGIE

REDE

UITGESPROKEN BIJ DE AANVAARDING
VAN HET HOOGLERAARSAMBT AAN
DE RIJSUNIVERSITEIT TE LEIDEN
OP 24 NOVEMBER 1939

DOOR

Dr. F. B. J. KUIPER

f 0,75

BIJ J. B. WOLTERS' UITGEVERS-MAATSCHAPPIJ N.V.
GRONINGEN — BATAVIA — 1939

BOEKDRUKKERIJ J. B. WOLTERS' U.M.

*Mijne Heren Curatoren;
Dames en Heren Professoren, Lectoren,
Privaatdocenten en Doctoren;
Dames en Heren Studenten;
En gij allen, die deze plechtigheid met
Uwe tegenwoordigheid vereert;*

Zeer gewaardeerde toehoorders!

Onder de talrijke pogingen, die reeds gedaan zijn om het verschil tussen oosterse en westerse geestesstructuur nader te bepalen — vaste taak als het is van iedere nieuwe generatie, om zich van deze tegenstelling op eigen wijze rekenschap te geven — nemen de beschouwingen van onze landgenoot Van Senden een eigen plaats in. In zijn studie over „Het vormbesef in verschillende kultuurgebieden”¹⁾ gaat hij voor verschillende kulturen na, hoe hier de tegenstelling chaos: kosmos, of gestalteloos: gestalte, gewaardeerd wordt. Onder chaos is hierbij te verstaan, dat wat aan alle orde en gestalte vooraf gaat, wat nadere vormbepaaldheid mist, maar de grondslag voor de vormgeving vormt. Terwijl nu elders de wereld van het gevormde buitengewoon hoog wordt aangeslagen en het ongevormde, chaotische amper erkend wordt — Hellas is hiervoor het typische voorbeeld — blijkt in Voor-Indië juist aan de wereld van het gestalteloze een veel hogere waarde te worden toegekend — hetwelk zover kan gaan, dat aan de empirische wereld alle zin en waarde ontzegd wordt. De vorm, waarin dit onbepaalde zijn als goddelijk erkend werd, vond Van Senden in de filosofische *brahman=ātman*-speculatie.

Ongetwijfeld heeft hij hiermede een zeer essentieel punt aangeroerd. Indien het echter juist is, dat deze bijzondere waardering van het onbepaalde een typische tendentie van het

Voor-Indische levensgevoel is, die zich in elke reactie op wereld en leven openbaart, dan zal men de neerslag hiervan niet slechts in het filosofische denken vinden, maar zal ook de mythologie op haar eigen wijze hieraan uitdrukking geven.

Inderdaad is dit het geval: de oervader is onder verschillende namen als representant van het oerzijn vereerd. Is echter deze vaderconceptie de enige, die Indië gekend heeft? De vraag boeit daarom te meer, omdat een algemene neiging bemerkbaar is, aan het oerzijn de voorstelling van vrouwelijk te verbinden. Zo kan men de vraag stellen, of Indië ook de voorstelling van een oermoeder gekend heeft. Het zij me vergund hierbij in dit uur Uw gedachten te bepalen.

Als herinnering aan het verst verleden, toen de Ariërs nog eerst kort vanuit het Westen de Indusvallei waren binnengedrongen, staat aan de aanvang der Indische literatuur de oudste hymnenverzameling der Veda's, de Rigveda. Een ieder, die bij de bestudering van dit literatuurmonument met de oudst bekende religievormen der Hindoes in aanraking komt, moet wel getroffen worden door een zeer markante trek van het vedische pantheon: machtige vrouwelijke gestalten, als Athene of Hera bij Homerus, of Durgā en Kālī in het latere Hindoeïsme, ontbreken hier ten enenmale. De weinige godinnen blijven in de Veda gewoonlijk op de achtergrond en spelen slechts een ondergeschikte rol. Tevergeefs, zo schijnt het, zoekt men hier de moeder. Deze godenwereld is, zoals Heinrich Zimmer het in zijn boeiend essay over de Indische mythe uitdrukt: „ein reiner Männerverband”.²⁾ En wanneer Zimmer er dan aan herinnerd heeft, dat in de latere priestersgeschriften de wereldschepping de daad is van een Godvader, die de wezens uitzweet of het wereldei bebroedt, dan ligt zijn conclusie (die reeds vóór hem de slotsom van velen was) voor de hand: de Arische strijders, die als zegevierende overwinnaars het schiereiland binnentrokken, kenden slechts mannelijke godsgestalten; het vrouwelijke element in de latere Hindoegodsdienst moet dus afkomstig zijn van de onderworpen autochthone bevolking van Voor-Indië.³⁾ Zimmer schildert dan de Indische mythe als de uitbeelding van de strijd tussen twee rassen, twee tegenstrijdige mythische wereldverbeeldingen, die pas in een eeuwenlang proces van assi-

milatie en acculturatie tot een verzoening wisten te geraken.

De juistheid van deze vizie kunnen we voor het ogenblik in het midden laten, om ons te bepalen tot de zo vaak geuite bewering, dat de vedische godsdienst geen vrouwelijke gods-gestalten van belang zou gekend hebben. De Veda kent nl. enige godinnen, die ook door de stamverwante Perzen vers-eerd werden en die derhalve uit een ver voorhistorisch vers-leden afkomstig moeten zijn. Dat Oldenberg hen, toen hij voor 45 jaar zijn meesterlijk werk over de godsdienst van de Veda schreef⁵⁾, nauwelijks de aandacht waardig achtte, berust op hun abstract karakter. Voor hem was elke abstractie in de primitieve religie secundair, een product van priesters-speculatie. Deze gedachte, die Oldenberg's houding tegenover vele verschijnselen in sterke mate bepaald heeft, vindt men in zijn werk meer aangeduid dan uitgesproken: zij bezat voor hem het vanzelfsprekend karakter van het evidente. Het onderzoek heeft echter sinds Oldenberg niet stil gestaan en met voldoening kunnen wij in onze tijd de mogelijkheid van een dieper verstaan der vedische teksten vaststellen. Deze vooruitgang is echter niet te danken aan hen, die, als Formichi, meenden zich hooghartige kritiek op Oldenberg's werk te kunnen veroorloven en, zelf onmachtig om religieuze waar-den in de Veda te ontdekken, zich toch tot profeet van een nieuwe aera der Veda-interpretatie waagden op te werpen; vooruitgang was slechts mogelijk door geduldig detailonder-zoek en, anderzijds, dank zij een verdiept inzicht in de betekenis van de mythe.

De wijziging in de waardering van de abstracte godheden, die hiervan het gevolg is, is ook bij de beschouwing van de vedische oermoeder van belang. Want de moeder, die Zimmer hier vergeefs zocht, bestaat. Op de achtergrond van de vedische godenwereld staat een gestalte, van welke men terecht gezegd heeft, dat het moederschap haar meest essen-tiële karaktertrek is⁶⁾: Aditi, de moeder der goden. Een groep van goden heten in engere zin haar zonen en ontlene[n] aan haar hun gemeenschappelijke naam van Āditya's. Het is de kring van zeven goden, wien de vedische mythologie de belangrijke functie toekent, hoeders te zijn van de kosmische orde. Men noemt ze de koningen onder de goden en prijst

hun wijsheid en reinheid. Als hun moeder heet Aditi de „moeder der koningen” of „de grote moeder van de vromen”.⁷⁾

Maar Aditi's moederschap blijft niet tot deze zeven goden beperkt. Men noemt haar ook in algemener zin „de machtige moeder der goden”, ja, de „vijf volkeren”, mythologische uitdrukking voor de mensheid als totaliteit, heten uit haar geboren.⁸⁾ Een bekend en vaak geciteerd vers in de Rigveda heeft aan deze voorstellingen hun meest omvattende uitdrukking gegeven, wanneer het zegt: „Aditi is de godenwereld, zij is de vijf volkeren, Aditi is, wat geboren is en dat, wat nog geboren moet worden.” Duidelijker kon het alomvattend karakter van Aditi nauwelijks uitgesproken worden, of het zou moeten zijn in de woorden van de filosofische hymne, volgens welke vóór de wereldschepping „het niet-zijn en het zijn rustten in de schoot van Aditi”.⁹⁾

Aditi is dus de Oermoeder, uit wie de kosmos geboren werd. Nu leeft in de Veda nog een merkwaardige antieke voorstelling van een Oerwezen, dat men zich in de gestalte van een koe of stier dacht. De koe is voor den Indiër steeds het mythische beeld geweest van het scheppende, voedende en onderhoudende levensbeginsel. Weliswaar valt deze voorstelling niet geheel met die van de Oermoeder Aditi samen: soms ontmoet men in de Veda de gedachte, dat dit Oerwezen mannelijk zou zijn of eerder nog bisexueel: het is „de stier, die tevens koe is”, de „barende stier”, hij heet „manlijk en tevens zwanger”, en zijn mythische identiteit met de oerwateren, waaruit de wereld op de scheppingsdag verzeen is, wordt duidelijk uitgesproken.¹⁰⁾ Meer algemeen is echter de voorstelling van de wereldkoe geweest, die dan als identiek met Aditi wordt beschouwd. Aditi is de wereldkoe en elke koe kon in de sacrale sfeer, bij het offer bijv., als een manifestatie van Aditi gelden. Door de grote godsdienstige vereering, die de koe vanouds bij de Hindoes genoten heeft, bleef in deze voorstelling elk spoor van profanatie verre; immers ook deze vereering van de koe heeft niet zo zeer in haar nuttigheid zijn oorsprong gevonden, zoals mej. Muusses verondersteld heeft, als wel in haar mythische verwantschap met 's levens oorsprong, Aditi.¹¹⁾

Met de gestalte van Aditi, „de grote moeder” verbindt

zich echter verder een uitermate gewichtig complex van voorstellingen. Toen, naar het mythische beeld, op de eerste werelddag de kosmos verrees uit het ongedifferentieerde oerzijn, waarvan Aditi de belichaming is, deed aanstonds zich het beginsel gelden, dat de jonge wereld in waarheid tot een kosmos maakte en haar wezen uitmaakt; de kosmische wet, het Rta. Indische scheppingsmythen plegen zijn ontstaan in de aanvang van de wereldschepping te stellen; zo heet het in een door Caland uitgegeven brāhmaṇa, dat „in datgene, dat niet-zijnde was en dat niet was, het lichtrijke Rta naar boven dreef”. In de woordenkeus schemert hier een reminiscentie door aan de voorstelling van het oerwater, die elders duidelijker uitgesproken wordt.¹²⁾

Dat de kosmische orde in een zeer nauw verband staat tot de scheppingsmoeder Aditi is zonder meer begrijpelijk. De wereldorde heet dan ook het „Rta van Aditi”, terwijl zij zelf de „meesteres der heilige orde” genoemd wordt, die „de orde versterkt”. Men roept haar, de schuldeloze, om vergeving aan, want slechts door te wandelen in Aditi's wet, blijft de mens schuldeloos.¹³⁾ Een nauw verband is hier onmiskenbaar. De vraag is slechts, welke inhoud de Rta-conceptie voor de Indiër gehad heeft, aangezien hier een bron van veel misverstand ligt. Ook in speciale studies, die in de laatste decennia aan het begrip Rta gewijd zijn, is bij herhaling een neiging bemerkbaar, het in modern-ethische zin te interpreteren en er „das moralische Prinzip” in te herkennen. Men kan zich soms moeilijk aan de indruk onttrekken, dat een zekere gemoedsbehoefte, om aan de Arische „stamverwanten” een hoge moraliteit toe te kennen, hieraan niet altijd vreemd is geweest. Tot welke groteske misverstanden deze behoefte kan leiden, leert het voorbeeld van de geleerde, die de Germaanse idealen van trouw en vrijheid in Aditi en haar zonen belichaamd zag.¹⁴⁾ In waarheid is het Rta, dat aan sterren en rivieren hun baan voorschrijft, een kosmische wet, die ook 's mensen plaats en functie in het kosmisch geheel bepaalt. Betty Heimann heeft er terecht op gewezen, dat overtreding van deze wet een zuiver objectief karakter draagt en met wil en bedoeling van de mens niet rekent. Men kan ook verplicht worden voor vreemde schuld te boeten, of voor die van de

vaderen. Vaak wordt gerept van schuld, die veroorzaakt werd door onachtzaamheid of onwetendheid. Met ethische idealen in onze zin heeft dit alles weinig of niets gemeen. Geen menselijk recht maar ondoorgrondelijke wereldwet is het Rta, waarvan volledige kennis slechts voor Aditi en haar zeven zonen was weggelegd. Vandaar, dat de wijsheid van Aditi vaak met nadruk genoemd wordt.¹⁵⁾ We treffen in dit alles een complex van voorstellingen aan, dat door de publicaties van Kristensen over Egyptische en Babylonische geloofsvoor- stellingen ten onzent een meer algemene bekendheid gekregen heeft. Zo hebben de Aditya's een sprekende parallel in de Babylonische „Zevengoden“, die „werkzaam waren bij het wereldbestuur en de handhaving van de cosmische harmonie“. Het getal zeven is voor dit type van goden karakteristiek en werd onlangs nog door Kristensen besproken. Ook in de Veda blijkt duidelijk, dat de betekenis niet in de afzonder- lijke leden van de groep gelegen is. Nergens in de oudste teksten worden alle zeven namen tesamen genoemd: niet als individuele gestalten, maar als groep nemen deze Indische „Zevengoden“ hun bijzondere plaats in de vedische goden- wereld in.¹⁶⁾

Enige andere karakteristieke trekken van Aditi vloeien uit haar functie van scheppingsgodheid voort. Zo wordt veel- vuldig in verband met haar het licht genoemd. In de Griekse mythe wordt in de aanvang „duisternis en de zwarte nacht“ uit de chaos geboren en in Genesis heerst voor de schepping duisternis op de wateren. Zoals in het Joodse scheppings- verhaal Gods woord het licht doet verrijzen en daarmee het scheppingswerk een aanvang neemt, zo is het voor de Indiër het hoogste moment in de schepping, wanneer voor het eerst het licht, d.i. het zonnelicht over de oerwateren opgaat. Dit eerste verrijzen van de zon is een gebeurtenis van zo ontzag- lijke betekenis, dat hierin de schepping haar bekroning schijnt te vinden.¹⁷⁾ Gewoonlijk schrijft men het verrijzen van de zon toe aan Aditi's voornaamste zonen, Mitra en Varuṇa. Zij, die „de meesters van de wereldorde en van het licht“ heten, „plaatsen de zon aan de hemel als een lichtende wagen“. Maar dat de zon, als de gehele wereld, uit Aditi geboren is, blijkt wel daaruit, dat hij ook de naam Āditya draagt en soms

haar achtste, zij het ook niet ten volle erkende, zoon heet.¹⁸⁾

Het zonlicht van de eerste werelddag heeft voor de gelovige nog wijder strekking: het is een symbool voor het ontwaakte leven, het eerste levenslicht. In de hymnen laat zich deze betekenis niet scherp van de letterlijke scheiden, beide vloeien in elkaar over, ja, zijn identiek. Zo wordt Aditi de „lichtrijke, zonrijke” genoemd, haar zonen hebben van haar de „lichtrijke heerschappij” over de wereld ontvangen. Men roept haar aan, om het hemels licht deelachtig te mogen worden, het „weldadig licht” of de „zonrijke gave van Aditi”. Onkwetsbaar heet, wien de zonen van Aditi het onuitblusbare licht toereiken, opdat hij leve. Naar die zegening, die de Āditya's zelf uit Aditi's schoot verkrijgen, streeft de mens om te ontkomen aan „de lange duisternis van de dood”.¹⁹⁾

Schepping, licht en leven, ze horen, ook voor later besef, onafscheidelijk tesamen. In deze zelfde gedachtesfeer wortelt nog het gebed uit het Brhadāranyaka-upaniṣad:

Voer mij uit het niets naar het zijnde
Voer mij uit duisternis naar het licht,
Voer uit de dood mij naar onsterfelijkheid.²⁰⁾

Een laatste punt moge ons beeld van Aditi voltooien. In de meeste oude kosmogonieën speelt de scheppende macht van het woord een belangrijke rol. Met de woorden van Genesis: „En God sprak: Er zij licht, en er was licht”. Vaak wordt dit goddelijk woord als een zelfstandige potentie, een afzonderlijke godheid vereerd. Ook Indië kent dit heilige woord, hier Vāc geheten. Nu verklaart een der oude Indische Veda-commentaren, dat Aditi ook de betekenis van Vāc kan hebben. Gewoon als men in Europa was, dergelijke mededelingen der inheemse traditie als waardeloos terzijde te schuiven, heeft men ook aan dit gegeven nooit verdere aandacht geschonken. Toch blijken de verklaringen der oude inheemse commentaren, sinds de ethnologie de grote betekenis van zulke identificaties beter heeft doen begrijpen, soms van een ongedachte juistheid te zijn.²¹⁾ Dat er een nauw verband bestaat tussen Aditi en Vāc, dat tot de voorstelling van hun identiteit kon leiden, schijnt me in elk geval onloochenbaar.

Het oerwoord is volgens de Veda uit de oerwateren geboren, heeft zich toen over alle wezens verspreid en vult nu hemel en aarde. Het heeft alles, zo wordt er gezegd, bij zijn eigen naam genoemd, d.w.z. het heeft aan alles zijn eigen naam en daardoor zijn eigen wezen gegeven. Het oerwoord schept daardoor de orde, het is een bepaald aspect van de wereldorde en daarvan niet te streng te scheiden.²²⁾ Doordat het den mens het onderscheid tussen recht en onrecht leert en hem de Veda, de gewijde wetenschap, doet kennen, schept het en handhaaft het ook in de mensengemeenschap de orde van de kosmos. Het scheppingsverhaal van het brāhmaṇa, dat ik reeds eerder aanhaalde, volgens hetwelk in de aanvang uit het oerzijn de wereldorde naar boven kwam drijven, laat daarop dan ook de woorden volgen: „deze wereldorde is identiek met het scheppingswoord”. Aditi is identiek met het woord, zoals men in later tijd de wereldvader identiek zal noemen met zijn scheppingswoord. Slechts uit deze identiteit van het woord en Aditi, de wereldkoe, is het te verklaren, dat ook het woord zelf als koe kon worden aangeduid — een gebruik, dat zich in het Sanskrit tot in late tijden gehandhaafd heeft.²³⁾

Het is een wereld van wonderlijke primitiviteit, waarin ons de beschouwing van de vedische Grote Moeder voerde: Oer moeder en koe, wereldorde en scheppingswoord, licht en leven, ze vormen een complex van voorstellingen, dat in zijn schijnbare onsamenhangendheid tot veel misverstand aanleiding heeft gegeven. Eerst wanneer men het alternatief van natuurmythologische of ethische verklaring, waartussen zo goed als alle vroegere hypothesen zich bewogen, opgeeft en de plaats van Aditi in de kosmogonische mythe tot uitgangspunt neemt, laat zich haar betekenis bevredigend verklaren.²⁴⁾

Dan blijkt echter ook, dat Aditi behoort tot een type van goden, dat men pas in de laatste decennia beter heeft leren kennen: de hoogste godheden. Reeds in 1898 heeft Andrew Lang op het veelvuldig voorkomen van een hoogste godheid in primitieve religies gewezen. De Duitse ethnoloog Preuss, die sindsdien in staat geweest is het wezen van deze godheid

aan de hand van teksten, die hij in Mexico en Columbia opgenomen had, nader te bestuderen, geeft hiervan de volgende schildering:

„De karakteristieke kenmerken van het hoogste wezen... bestaan in zijn primordiaal karakter en distantie tot de wereld, zodat het zich bijna niet om de mensen bekommert. Het geniet, in sterke tegenstelling tot de overige goden, bijna geen kultus, het wordt zelden direct aangeropen en alleen in verhalen of gezangen, vaak met verering voor zijn reinheid, rechtvaardigheid en grootheid en met dankbaarheid voor zijn goedheid genoemd. De schepping der wereld, en meestentijds ook die der mensen, wordt aan de hoogste god toegeschreven zonder dat men echter een mythe vertelt, hoe dit in zijn werk is gegaan. Zeer dikwijls heeft hij de mensen de kultus verleend... en van hem stammen de zeden en daartoe behoren dikwijls ook hoge ethische geboden.”²⁵⁾ Deze woorden zijn ten volle op Aditi van toepassing. Zij verklaren ook het opmerkelijke feit, dat geen enkele hymne van de Rigveda aan haar gewijd is en zij slechts incidenteel, in verband met haar zonen, genoemd of aangeropen wordt. Aditi is een vrouwelijke hoogste godheid geweest, zoals Preuss die bij de Kagaba's in Columbia en de Cora-Indianen van Mexico heeft aangetroffen. Terloops zij opgemerkt, dat dit met matriarchaat of een dominerende positie van de vrouw generlei verband blijkt te houden. Ook de identiteit van Aditi met het scheppingswoord heeft een merkwaardige parallel in de godsdienstige voorstellingen der Uitoto's, waar de hoogste godheid zelf „in zekere zin slechts de personificatie van het woord, d.i. juist de wereldorde” is.²⁶⁾

Een soortgelijke parallel is er te vinden voor een andere zijde van Aditi, waarop ik hier niet nader ingegaan ben. Als totaliteitsgodheid vertegenwoordigt het hoogste wezen het Al, is het, naar de uitdrukkingswijze van een kosmisch dualisme, die ook in de Veda niet ontbreekt, hemel en aarde. Toch bestaat hier, wanneer men zich het hoogste wezen in de gestalte van een Goddelijke Moeder denkt, de mogelijkheid van een accentverschuiving. Zoals men weet en zoals Dieterich in zijn vermaarde boekje „Mutter Erde” nader belicht heeft, bestaat er nog een andere, zeer verbreide voorstelling van

een goddelijke moeder: ik meen de verering van de aarde als oermoeder, uit wier schoot alles geboren wordt en tot wie alles terugkeert. De bondigste, klassieke formuleringen, voor deze geloofsvoorstelling danken wij de Grieken, maar ook in Voor-Indië heeft zij, vooral in de volkskultus, een rol gespeeld. Beide voorstellingen, die van de Almoeder, die hemel en aarde is, en die van de Aarde-moeder raken elkaar ten dele en het is begrijpelijk, dat de vedische Indiër de aarde, *pr̥thivī mātā*, als een bijzondere gestalte van Aditi is gaan beschouwen. Sommige westerse onderzoekers hebben zich hierdoor tot de veronderstelling laten verleiden — en bepaalde teksten, in het bijzonder van de Yajurveda, schenen hiertoe aanleiding te geven — dat Aditi niets anders dan de aardegodin is. De waarheid is, dat zij dit óók is, maar slechts in een gespecialiseerde functie: de kern van haar wezen is daarmee niet bepaald. Ook voor zulke speciale gestalten nu, waarin men zich de hoogste godheid in het bijzonder belichaamd denkt, levert de studie der Indiaanse religies leersame voorbeelden. Zo blijken alle bijzondere trekken van Aditi elkaar slechts aan te vullen en tesamen eerst het totale beeld te vormen van de vedische Goddelijke Moeder.

Nu eerst is ook de vraag gerechtvaardigd, welke betekenis de naam Aditi heeft. Het is merkwaardig, dat ondanks het leergeld, dat men in het midden der vorige eeuw reeds met de etymologische mythen duiding betaald had, ondanks de herhaalde waarschuwingen van Hillebrandt en anderen tegen pogingen om het wezen van een godsfiguur uit zijn naam af te leiden, toch bij Aditi opnieuw tegen deze stelregel gezondigd is. Het was geen mindere dan Oldenberg, die op grond van een taalkundige verklaring van de naam Aditi als „ongebondenheid, vrijheid van banden” tot bepaalde conclusies kwam voor de godsdienstige betekenis van Aditi. Dat hij, om zijn stelling te kunnen adstrueren, voor de moeder Aditi stilzwijgend een zelfde functie heeft aangenomen als haar zoon Varuṇa, de hoeder der kosmische orde, bezat, schijnt niet opgevallen te zijn: zijn opvatting is sindsdien door de meeste onderzoekers van naam overgenomen en heeft min of meer het karakter van een communis opinio verkregen. Het is om deze reden, dat de naam, ofschoon hij voor het

verstaan van Aditi van geen belang is, nog even onze aandacht vraagt. Een fingerwijzing voor de werkelijke betekenis van de naam schijnt me gelegen te zijn in de talrijke epitheta van Aditi, die haar „wijd”, „wijdheersend” enz. noemen: qualificaties, waarop zij als totaliteitsgodheid, wier macht zich over hemel en aarde uitstrekte, zeker recht had. Al is voor de naam Aditi uitleg in verschillende zin denkbaar, vermoedelijk heeft hij daarom niet meer betekend dan de „onbegrensde” of „oneindige”, zoals Hillebrandt reeds vroeger verondersteld heeft.

Nog een andere vraag rijst in dit verband, die echter een vraag moet blijven en hier slechts kort aangeduid kan worden: haar naam heeft Aditi vermoedelijk eerst op Indische grond gekregen. Is zij zelve echter ouder en is van haar in de grijze nevels van de praehistorie nog een spoor te ontdekken? Bij de stamverwante Perzen spelen in de reformatiegodsdienst van Zarathustra haar zonen, de Āditya's, onder andere naam eveneens een zeer belangrijke rol. Deze handhavers der wereldorde, die in Indië op de duur geheel in vergetelheid geraakt zijn, werden door Zarathustra juist aangegrepen als voorname steun voor zijn godsdienst van persoonlijke verantwoordelijkheid. Het Rta neemt, weliswaar met andere gevoelsnuance, in zijn leer zelfs een nog gewichtiger plaats in dan in de Veda. Tot in opvallende details blijken de geloofsvoorstellingen, die met de wereldorde samenhangen, in beide gebieden overeen te stemmen. Dat voorts zijn God van Waarheid en Gerechtigheid, Ahura Mazda, historisch gezien identiek is met Aditi's voornaamste zoon, Varuṇa, wordt algemeen aanvaard. Zo is dus vrijwel het gehele complex van voorstellingen, dat in de Veda onafscheidelijk met Aditi verbonden is, ook bij Zarathustra aanwezig. Hebben dan ook de Perzen eens, voordat Zarathustra zijn hervorming aanving, de Goddelijke Moeder gekend? Men kan het waarschijnlijk achten, maar wij weten het niet. In elk geval had de zoroastrische geloofsijver en moraalprediking, geconcentreerd als deze was op de persoonlijke keuze en de wilsdaad van het individu, weinig oog voor de kosmische zijde van de religie en bood geen mogelijkheid meer voor de verering van de oermoeder. Maar verlaten we liever dit voorhistorisch gebied

met zijn onzekerheden om terug te keren naar de historie van Indië: zij is al moeilijk genoeg.

In de navedische tijd verdwijnt de voorstelling van de Oermoeder geleidelijk naar de achtergrond van het godsdiens- dienstig bewustzijn. Wel wordt in scheppingsverhalen haar naam nog lang genoemd en geldt ze nog als een der eerste gestalten van de kosmos, maar de oorspronkelijk zo zinvolle godheid verschaalt tot figurant zonder betekenis. Een mannelijke scheppersgestalte — in de Veda reeds niet onbekend — neemt haar plaats in als totaliteitsgodheid: Alvader Prajāpati, die „zowel vader als moeder” heet. Nog later zal hij op zijn beurt deze functie aan Brahmā overdragen.²⁷⁾

Inmiddels heeft zich dan echter een diepgaande verandering in de religieuze voorstellingen voltrokken. In de literatuur, die ons helaas grotendeels slechts de hoogste lagen der maatschappij doet kennen, is dit proces moeilijk te volgen. Wanneer het, in de laatste eeuwen voor onze jaartelling, in het Sanskrit-epos eindelijk duidelijk aan de dag treedt, staan we in een geheel nieuwe wereld met een gans ander geestelijk klimaat. Als een synthese van Arische en niet-Arische elementen is het Hindoeïsme gegroeid, dat voortaan de omraming zal vormen voor de meest uiteenlopende strevingen en idealen der Indische samenleving. Mens en maatschappij, levensgevoel en levenswaardering, alles is voortaan geheel anders dan in de Rigveda. Het is een der boeiendste kanten van de indologie, om de verandering in de geestelijke trekken na te gaan, van wat zich voortaan als Indiër aandient. Het blijft een der kernproblemen tevens van de Indische geestesgeschiedenis; zoals Oldenberg eens gezegd heeft: „Es kann keine grössere und tiefere Aufgabe für die Indologie geben, als das schrittweise Anderswerden der Seele, das sich hier vollzogen hat, aus dem Anderswerden ihrer Äusserungen herauszulesen.”²⁸⁾

Met de mensenwereld heeft ook die der goden diepgaande wijzigingen ondergaan. Het oude mythologische wereldbeeld der Veda's is vervaagd, andere goden zijn het, die nu in nieuwe vorm verering genieten. In dit nieuwe pantheon, met zijn chaotische veelheid van gestalten, zijn voortaan Viṣṇu en Śiva de hoofdfiguren. De voorstelling van de goddelijke

moeder heeft afgedaan. Symptomatisch is in dit opzicht de toenemende belangrijkheid van god Dakṣa: eens niet meer dan een vage uitbeelding van Aditi's actieve kracht, heet hij nu in het epos de „grootvader der wereld” en wordt hij met de Alvader identiek geacht.²⁹⁾ Ook al houden we er rekening mee, dat in Voor-Indië, waar de verschillende groepen der samenleving door het kastenstelsel als met waterdichte schotten van elkaar gescheiden zijn, het „naast-elkaar” een minstens zo gewichtige rol speelt als het „na-elkaar”³⁰⁾, toch moeten we wel aannemen, dat in de eeuwen, die het epos van de Veda scheiden, de grote Moedergodin definitief voor de conceptie van de Wereldvader heeft moeten wijken.

Toch ontbreekt in de epische godenwereld het vrouwelijk element niet. Om de hoofdfiguren Viṣṇu en Śiva groepeeren zich een aantal godinnen, hun gemalinnen. Hun godsdienstige betekenis schijnt niet groot en treedt tegen die van hun goddelijke gemalen in de schaduw. De oorsprong van vele dezer godinnen is niet twijfelachtig. Zoals zovele godheden van het Hindoeïsme — Viṣṇu's avatāra's leren het — zijn ze afkomstig van de kultus der autochthone bevolking. Ten dele is ook de herinnering nog levend gebleven, dat ze oorspronkelijk vereerd werden door primitieve stammen, die zich diep in de bossen en het gebergte teruggetrokken hadden voor de opdringende Arische stammen. Zo dankt Durgā, „de Ontoegankelijke” haar naam aan het feit, dat zij „verblijf houdt in ontoegankelijke oorden, plaatsen vol vrees en gevaar”. Van een ander heet het, dat ze „woont op de toppen der schrikwekkende bergen, aan rivieren en in holen, wouden en bossen, vereerd door barbaarse stammen”. Duidelijk wijst hier de gehele entourage op een primitieve kultus, waarin deze godinnen oorspronkelijk hun plaats hadden.

Met dat al — belangrijk is de rol van deze godinnen in het epos niet. Dit verandert pas in de na-epische tijd. Het zal waarschijnlijk niet lang na 500 na Chr. geweest zijn, dat zich in Noord-Indië een nieuwe geloofsbeweging deed gelden, welke het zwaartepunt der verering van Viṣṇu en Śiva verlegde naar hun gemalinnen. De god gold voor de secten, die deze geloofsvorm aanhingen, als de wereldgrond naar zijn statisch aspect, die in gelukzalige onbewegelijkheid ontoe-

gankelijk was voor alle verandering. In hun gemalinnen ziet men echter hun śakti, hun machtige activiteit belichaamd, die handelend in het wereldgebeuren ingrijpt. Zij belichaamt de goddelijke macht, die zegenen kan en vernietigen, en die derhalve in de kultus de voornaamste plaats inneemt. Het uitgangspunt van deze śakti-verering moet een cultus van moedergodheden geweest zijn, die reeds lang in bepaalde kringen bestaan moet hebben, voor dat hij officieel in het Hindoeïsme erkenning vond. Talrijk zijn de moedergodheden, die men nu vereert, maar in wezen zijn ze allen slechts verschijningsvormen van de grote Moeder, Devī. In de hymnen, haar gewijd, is vaak een toon van diepe vervoering onmiskenbaar.

Aan haar goddelijke oog trekken — een eeuwig spel — de werelden voorbij, die zij in het bestaan roept en weer in het niets slingert. Zelf vormloos staat ze boven alle vormen en gestalten. Zij herstelt recht en zede in tijden van verval, maar is ook aanwezig in de doodsverschrikking, wanneer volkeren naar de afgrond wankelen.³¹⁾ Zo wordt ons het beeld getekend van de Wereldmoeder, die leven en ondergang in haar schoot bergt. Dat in de kultus van deze godheden, in wier wezen het demonische, irrationele zo sterk overheerst, het bloedig offer tot de huidige dag een grote rol speelt, is verklaarbaar. Hogere kultuurvormen plegen in Indië de meer primitieve uitingen niet te verdringen. Zo kunnen de afschuwelijke hekatomben — erfenis der primitieve woudbewoners — zich nog steeds handhaven. In dit kader passen ook de kultusbeelden, die de huiveringwekkende demonie van deze godheden moeten uitdrukken, zoals die van de zwarte, lijkenverslindende Kālī. Hoe de gelovige Hindoe, die in vertrouwen en overgave de godin vereert, met de schrikwekkende levensmachten vertrouwd leert raken, kunnen wij slechts bij verre benadering beseffen.³²⁾ Het was echter het zwarte granieten beeld van Kālī te Dakṣiṇeśvara, dat in het midden der vorige eeuw de ecstaticus Ramakrishna tot zijn ontzaglijke vizioenen vervoerde en in hem de hartstocht van een mystieke liefde wekte.

Ook in de śakti-verering zien we oud godsdienstig bezit van de autochthone bevolking naar boven komen en ten

slotte in de hogere kringen erkenning vinden. Terwijl voor de godinnen van het epos de gegevens in de eerste plaats naar het Zuiden wijzen, waar bij de Dravidische stammen de Moedergodin een grote verering geniet, schijnt de latere śakti-verering, die in de Wereldmoeder de hoogste openbaring van het goddelijke ziet, zich vanuit het Noorden en Noord-Oosten van Voor-Indië verbreid te hebben. In bijzondere vorm treedt hier naar voren, wat zich als algemene lijn van ontwikkeling door de historie van Voor-Indië laat vervolgen: een steeds sterker doordringen van oud kultuurgoed der voor-Arische bevolking tot in de kringen der kultuurdragers. In een zeer verhelderend exposé heeft onlangs de Duitse anthropoloog von Eickstedt geschetst, hoe de invloeden, die van de binnendringende Arische stammen in voorhistorische tijd zijn uitgegaan, opgenomen en verwerkt zijn in de latere eeuwen. Hij tekent daarin, hoe deze Arische stammen, die in een ver verleden Indië binnengedrongen zijn, in anthropologisch opzicht zeer snel in de oorspronkelijke bevolking zijn opgegaan zonder enige sporen na te laten, maar hoe hun kulturele invloed zich, in steeds wijdere en zwakkere golfbeweging, van het Noorden tot het Zuiden van het schiereiland heeft voortgeplant. Ongetwijfeld heeft deze invloed zeer bevruchtend op Indië gewerkt, maar ook deze is allengs in dit onmetelijke land uitgevloeid en opgezogen en het laatste woord was aan de inheemse kultuur, die tenslotte ook door de barrières der leidende, hogere standen doorbrak.

In steeds sterkere mate keert zich in de laatste decennia de belangstelling naar deze prae-Arische bevolking van Indië. Nog ligt de tijd niet ver achter ons, dat men met trots van de Arische stamgenoten gewaagde, die aan de primitieve barbaren hun hogere beschaving brachten. Zoals ook, nu meer dan een eeuw geleden, de Leidse oriëntalist Hendrik Arent Hamaker, toen hij aan deze universiteit als novum een college aan de Indogermaanse taalvergelijking en het Sanskrit wijdde, voor de Dravidische taalgroep slechts de qualificatie „barbaarsche en gemengde talen” over had. Deze „classicistische” houding, die alleen het Sanskrit de aandacht waardig keurt, was bij Holland's eerste sanskritist begrijpelijk, maar heeft nu sinds lang afgedaan. Reeds betrekkelijk vroeg in de vorige

eeuw is het besef ontwaakt, dat de ontwikkeling van de Indische kultuur in zijn latere stadia slechts te begrijpen is, indien men een voortdurende infiltratie van voorstellingen uit de niet-Arische sfeer aanneemt. Tot een meer omvattend onderzoek in deze richting is het echter zelden gekomen; men bepaalde zich in het algemeen tot het aanduiden van mogelijkheden. Een sterke stimulans heeft deze belangstelling echter gekregen, toen ongeveer 15 jaar geleden opgravingen in de Indusvallei overblijfselen van een hoge praehistorische beschaving aan het licht brachten en daarmee de traditionele voorstelling, dat eerst met de komst der Ariërs in Indië een kultuur van betekenis ontbloeid zou zijn, voor goed vernietigden. Aan deze zog. Mohenjodaro-kultuur heeft men de laatste jaren reeds tal van stoutmoedige hypothesen en groot-scheepse syntheses verbonden. Wat hiervan ook onjuist moge blijken, de zienswijze, dat de ontwikkeling der navedische kultuur als een geleidelijke „doorbraak van de geest van Mohenjodaro” te beschouwen is, moet wel als juist aanvaard worden.³³⁾

Deze vizie leidt tot een nieuwe en principieel niet onbelangrijke probleemstelling. Wel heeft men namelijk reeds tal van punten gezocht, waarin de śaktikultus bij de vedische, dus „Arische” overlevering zou aansluiten, maar de vedische Aditi heeft men, opmerkelijk genoeg, slechts bij uitzondering in het probleem betrokken. Nu wij echter gezien hebben, dat de vedische religie ook reeds een moedergodin gekend heeft en wel als hoogste godheid, rijst de vraag of, en zo ja hoe, de latere godsdienstige voorstellingen aan de oudere geadapteerd zijn. Zijn de śakti-godinnen op een oudere stam geënt, zijn ze m. a. w. met de vedische wereldmoeder Aditi versmolten? Ik meen, dat een dergelijk verband niet aantoonbaar is. De vedische Aditi had als godsfiguur van belang afgedaan, lang voordat de inheemse moedergodinnen in de Hindoe-religie hun intrede deden. Wezenlijke continuïteit is hier niet. Ook in dit opzicht is het godsdienstig bezit der oude vedische Ariërs verzonken en is later het inheemse equivalent daarvoor in de plaats getreden, welks prototype wellicht reeds in praehistorische tijd in Harappa en Chanhü Daro vereerd werd.³⁴⁾

Dit is te opmerkelijker, omdat bij alle verschil toch ook

genoeg overeenkomsten tussen Aditi en de latere moedergodinnen bestaan. Zo zijn zeer waarschijnlijk ook in Aditi trekken van een demonische aard aanwezig geweest. Duidelijker komen deze weliswaar bij haar zoon Varuna tot uiting. Hij handhaaft de kosmische wet, die leven en dood omvat. Terwijl men zijn reinheid en wijsheid prijst, bidt men hem aan de andere kant om niet prijsgegeven te worden aan zijn dodelijk wapen, om nog niet heen te moeten gaan naar de lemen woning: het graf. Zo maskeert de veelvuldige bede tot Varuna om langer te mogen leven de angst voor het stervensuur. Als voltrekker van de goddelijke wet onttrekt Varuna zich aan menselijke normen. Zijn eigen zoon, die een riviergodin hem schenkt, weigert hij de gave van onsterfelijkheid te verlenen. Wel wil hij hem onkwetsbaar maken, maar wie geboren wordt, moet sterven. Voor Aditi zelf zijn aanwijzingen in deze richting schaarser, misschien door het sterk diesseitig karakter van de Rigveda. Elders is echter sprake van de mythische wereldkoe, die alles omvat, onsterfelijkheid en dood. En het diepzinnige scheppingsverhaal van het *Bṛhadāraṇyaka-Upaniṣad*, dat in de aanvang der wereld slechts dood en honger erkent, spreekt het uit: de dood, die de oermaterie vormt, is Aditi zelf. Is zo wellicht de raadselachtige roep te verstaan, die tweemaal in de Rigveda weerklinkt: om tegen Aditi beschermd te mogen worden? ³⁵⁾

De Indische godenwereld van het heden heeft haar Proteusachtig karakter van weleer nog niet verloren. Steeds wordt het oude weer in nieuwe manifestaties herkend. Te diep ligt in het Indische denken de tendentie verworteld om de individuele gestalte, ja individuatie gering te achten en achter elke vergankelijke gestalte de werking van het algemene, onpersoonlijke Goddelijke te zoeken. Ook de moedergodin openbaart zich in velerlei gestalte. Zo heeft moderne dichtervizie haar erkend in die moederfiguur, waaraan het ontwakende, nieuwe Indië zijn devotie wijdt: Moeder Indië. Rabindranath Tagore heeft haar een hymne gedicht naar de trant der oude lofliederen, maar de klassieke uiting van deze moderne bhakti werd de hymne, die een andere Bengalese dichter aan haar wijdde: *Vande mātaram*, Ik groet U, moeder. Zo is in dit

land, dat in alle verandering zichzelf zo wonderlijk gelijk schijnt te blijven, het verst verleden met het woelig heden verbonden in de aanbidding van de Goddelijke Moeder.

Bij de aanvaarding van mijn ambt past mij allereerst een woord van eerbiedige dank aan H.M. de Koningin.

Mijne Heren Curatoren,

Dat Gij mij voor deze benoeming hebt willen voordragen, waardoor mij de mogelijkheid van een onverdeelde beoefening van het vak, dat mij lief is, geschonken wordt, vervult me met grote dankbaarheid. Mijn arbeid zal erop gericht zijn, dat ik Uw vertrouwen, ook ten aanzien van die indirecte plichten, welker vervulling van een vertegenwoordiger van mijn vak wel in het bijzonder verwacht mag worden, niet beschaam.

Mevrouw en Mijne Heren Professoren, in het bijzonder der Literarische Faculteit,

De uitzonderlijke omstandigheden, die mij dwingen voorschijns hands een verre voorpost aan de periferie van het universitaire leven te blijven, doen mij voor velen Uwer hier als een nog vreemde staan. Nog is echter de tijd, dat ik meerderen van U in andere verhouding mocht kennen, mij nabij genoeg, om desondanks mijzelf hier geen volslagen vreemde te gevoelen. Nu ik — zeldzaam voorrecht — aan deze universiteit, waaraan ik mij sinds de jaren van mijn vorming verbonden gevoel, mijn verdere leven en arbeid zal mogen verbinden, spreek ik de hoop uit, dat Gij ook in de toekomst aan Uw jonge collega Uw raad en bijstand niet zult willen onthouden.

Hooggeachte leermeester en voorganger,

Vijf en twintig jaren hebt Gij de leerstoel, waaraan de naam van de grote Kern voor altijd verbonden zal blijven, op Uw eigen wijze bezet — jaren, waarin Leiden en het door U in het leven geroepen Instituut een naam hebben gekregen op het gebied der Indische Archaeologie. Al hebt Gij zelf het heengaan verkozen, toch is het wellicht niet zonder enige

weemoed, dat Gij Uw ambt overgeeft in de handen van een Uwer leerlingen, die tot een zo geheel andere weg zich geschoep zien. Maar Gij zult de eerste zijn, om te erkennen, dat de beoefenaar der wetenschap zich kan noch mag onttrekken aan zijn innerlijk richtingsgevoel, zijn δαιμόνιον wellicht, maar dat hem vóórt drijft op een reis met onbekende bestemming, dat zijn eigen doel — en eigen grenzen tevens — bepaalt.

*tenānuśiṣṭaḥ pravaṇād ivāmbho
yathā niyukto' smi tathā bhavāmi.*

Ik hoop daarbij de Indische „Altertumswissenschaft” in ruime zin in mijn onderwijs tot haar recht te kunnen doen komen.

Hooggeachte Van Wijk,

Ik wil niet trachten uit te spreken, wat ik aan U als leermeester voor mijn vorming dank, noch wat Uw vriendschap en steun voor mij in mijn Leidse en Indische jaren betekend hebben. Ik mag slechts hopen, dat ik in mijn arbeid der komende jaren zal kunnen tonen, die niet onwaardig te zijn geweest.

Hooggeachte Muller,

Weinige jaren scheiden me van het ogenblik, dat ik onder U als promotor mijn universitaire studie beëindigde. Dat ik nu onder Uw aegis mijn nieuwe ambt mag aanvaarden, hetwelk mij tot Uw collega maakt, geeft voor mij een bijzondere waarde aan dit moment. Moge de vriendschap, die ik in en na mijn studietijd van U mocht ondervinden, ook in deze nieuwe verhouding mijn deel blijven.

Hooggeachte Krom,

Mijn werk zal mij in de toekomst in het bijzonder met U in aanraking brengen. Ik hoop, dat dit contact in alle opzichten vruchtbaar zal mogen zijn.

Waarde Friedmann,

Onze vriendschap dateert van de tijd, dat wij, als laatste leerlingen van Caland, door hem in de brāhmaṇa-literatuur

werden ingewijd. Het verheugt me U hier als medevertegenwoordiger der Indische filologie weer te vinden. Ik hoop en verwacht, dat de verschillende gerichtheid van onze belangstelling, de verschillende aard onzer bekwaamheid tot verrijking van het onderwijs zal bijdragen.

Mijne Ouders,

Met dankbaarheid gedenk ik, dat ik aan Uw ruime opvatting het mede te danken heb, dat ik mij in mijn studie naar eigen aard heb kunnen ontplooien.

Dames en Heren Studenten,

Wellicht kan het schijnen, dat de studie van het Sanskrit in het rumoer van deze tijd een anachronisme is, een „unzeitgemässe” luxe, waartoe slechts de weinigen, die nog in een verouderd geleerdenideaal bevangen zijn, zich aangetrokken kunnen voelen. Deze gedachte zou begrijpelijk zijn, juist schijnt zij mij echter niet. Integendeel, indien men als een onderstroming van deze dagen zou mogen zien een terugtasten naar de wortels van het eigen bestaan, vanwaaruit men, vereenzaamd in deze verwarrende wereld, een nieuwe bindende kracht voor enkeling en gemeenschap hoopt te zien geboren worden, dan mag men juist nu — en tekenen zijn er, die dit schijnen te bevestigen — een verdiepte aandacht voor een zo hecht gewortelde en organische kultuur als de Oudindische verwachten. Hoe dit zij, wel niemand, die eenmaal in de fascinerende wereld van het oude Voor-Indië doordrong, is zonder wezenlijke verrijking vandaar teruggekeerd.

Daarnaast is er voor ons, jongere generatie, de plicht om naar krachten Holland's naam op het gebied der Orientalistiek ook in de toekomst hoog te houden. Deze doet mij hopen, dat meerderen in de loop der jaren medewerkers zullen worden op een gebied, dat hun arbeid zo zeer behoeft en deze zo rijkelijk beloont.

Ik heb gezegd.

NOTEN.

- ¹⁾ De Stem, XII (1932), 841—864 (ook afzonderlijk verschenen).
- ²⁾ Heinrich Zimmer, Indische Sphären, 1935, p. 24.
- ³⁾ Vgl. H. Whitehead, The Village Gods of South India 17 sq.
- ⁴⁾ Vgl. *pūramdhi-h* (Oldenberg, Rel. des Veda 63), *arāmati-h* (tegenover Macdonell, Ved. Myth. 119 sq. e. a., vgl. Geiger, Die Ameša Spentas 235).
- ⁵⁾ H. Oldenberg, Die Religion des Veda (1ste dr. 1894).
- ⁶⁾ Macdonell, Ved. Myth. 121. Von Schröder, Arische Religion, I, 396.
- ⁷⁾ Vgl. RV II, 27, 7 (vgl. 1); AV VII, 6, 2.
- ⁸⁾ Voor de mythische kosmologie, waarin de „vijf volkeren” thuis horen, vgl. bijv. AV VI, 75, 3. Evenzo bijv. Bergaigne, Rel. véd. III, 90 en Lindenau, Festg. Jacobi 257. Hillebrandt's twijfel (Zeits. f. Indol. u. Iran. VI, 176 n. 1) is ongemotiveerd. — De mensen heten *gójātāh*, uit de koe (= Aditi) geboren, RV X, 53, 5 (vgl. Hillebrandt, Lieder des RV 20 n. 2). Vgl. ook AV VI, 120, 2: „Moeder Aarde, Aditi, onze geboorteplaats”.
- ⁹⁾ RV I, 89, 10; X, 5, 7.
- ¹⁰⁾ RV III, 38, 7 en 5; AV IX, 4, 3; identiek met oerwateren: *ibid.* v. 2 (voor *pratimā* zie Oldenberg, Weltanschauung der Brahmanas Texte 114 sq.).
- ¹¹⁾ I, 153, 3, VIII, 101, 15, X, 31, 6, vgl. VII, 87, 4. Bij het offer: bijv. *ĀpŚS* X, 22, 11. Muusses: Koekultus bij de Hindoes 116.
- ¹²⁾ „De grote moeder”: AV VII, 6, 4; Jaim. Br. Nr. 212, p. 295, vgl. RV X, 190, 1. — Oerwateren: *Brh. Ār.* Up. 5, 5, 1.
- ¹³⁾ RV IX, 69, 3 en 74, 3; AV VII, 6, 2; RV VII, 87, 7.
- ¹⁴⁾ Zie Oldenberg, Nachr. kön. Ges. d. Wiss., Göttingen, Phil.-hist. Kl. 1915, 167—180; Bernhard Geiger, Die Ameša Spentas 164 sqq. (p. 164: „dieses höchste moralische Prinzip”) en WZKM 41, 107 sqq. (daartegen voor de Avesta: Lommel, Nachr. Gött. 1934, 68, 69, 117—119). „Treu und frei”: von Schröder, Arische Rel. I, 404 sq.
- ¹⁵⁾ Betty Heimann, Festg. Jacobi 207 sqq. (= Studien zur Eigenart des ind. Denkens 1930, 28 sqq.). Vreemde schuld: RV II, 28, 9. Schuld der vaderen: VII, 86, 5. Onachtzaamheid: VII, 89, 5. Onwetendheid: IV, 12, 4; V, 85, 8; VII, 84, 3, 4; 86, 6; 89, 3; X, 2, 4; 12, 5. Wijsheid van Aditi: X, 63, 17; VIII, 18, 7.
- ¹⁶⁾ Zevengoden: Kristensen, Kringloop en Totaliteit 42. De 7 Aditya's: v. Schröder, Ar. Rel. I, 354 sqq., spec. 362 sq. en 406 sq.
- ¹⁷⁾ Hes. Theog. 123; Genesis 1, 2. Voor de nacht vgl. RV X, 82, 6; 121, 7; 129, 3; 190, 1; AV 2, 8. Vgl. ook het jongere scheppingsverhaal TBr II, 2, 9, 6—9 en Bastian, Vorgeschichtliche Schöpfungslieder (Berlin 1893), 3. Voor de geboorte van de zon in de latere kosmogonische mythe vgl. Chānd. Up. 3, 19, 3 en 4. Ten slotte heeft men *jyotiṣ-* met *brahman-* gelijk gesteld.

- ¹⁸⁾ I, 23, 5; V, 63, 7 (vgl. Geiger, Am. Sp. 176 n. 1); achtste zoon: X, 72, 7 en 8, vgl. bijv. von Schröder, WZKM 23, 1 sqq. Ook Agni, het vuur in zijn verschillende manifestaties, en de dageraad van de opkomende zon worden soms als manifestaties van Aditi opgevat, vgl. II, 1, 11; IV, 1, 20, resp. I, 113, 19.
- ¹⁹⁾ I, 136, 3; hemels licht: X, 36, 3, vgl. IV, 25, 3; VII, 82, 10; I, 185, 3. Onkwetsbaar: X, 185, 3. Aditi's schoot: VII, 88, 7. De lange duisternis: II, 27, 14.
- ²⁰⁾ Brhadāranyaka-upaniṣad 1, 3, 28.
- ²¹⁾ Naighantu 1, 11. Inheemse commentaren: vgl. Kasten Rönnow, Trita Āptya (Uppsala 1927) 110 sqq., speciaal 112 voor de Indische traditie.
- ²²⁾ RV X, 125, 7 en 8; X, 71, 1.
- ²³⁾ Chānd. Up. 7, 2, 1; Jaim. Br. (Auswahl—Caland) p. 295. Prajāpati schept met Vāc „gemeinsam mit ihr als zweiter, und doch als ihm eigen“, vgl. Hardy, Die vedisch-brahmanische Periode 89, met verwijzingen. Het woord als koe: I, 164, 39—42, VIII, 89 (100), 11 *dhenūr vāc*.
- ²⁴⁾ Een belangrijk punt, Aditi's verband en identiteit met de aarde bleef onbesproken ter wille van de overzichtelijkheid. — Het alternatief o. a. bij Neisser, Zum Wörterbuch des Rgveda I, 21.
- ²⁵⁾ K. Th. Preuss, Glauben und Mystik im Schatten des höchsten Wesens, Leipzig 1926, 40. — Voor de grootheid van Aditi vgl. I, 24, 1 en 2; VIII, 67, 10; AV VII, 6, 4; voor haar genadigheid VIII, 67, 10.
- ²⁶⁾ Preuss, op. c. 42. Matriarchaat: bijv. Przulski's artikels, o. a. „Les noms de la grande Déesse“, Rev. de l'hist. des rel. 105 (1932), 182—192 en het nog veel verder gaande, „The great goddess in India and Iran“, Ind. Hist. Quart. X (1934), 405—430.
- ²⁷⁾ Vgl. bijv. Kath. Up. 4, 6 en 7; Brh. Ār. Up. 1, 2, 5. Prajāpati: ŚB V, 5, 5, 26.
- ²⁸⁾ Oldenberg, Vedaforschung 1905, p. 53.
- ²⁹⁾ Hopkins, Epic. Myth. 190. — Het totaliteitskarakter van Aditi is in het epos overgegaan op haar gemaal Kaśyapa, „de schildpad“, een typische totaliteitsfiguur.
- ³⁰⁾ Vgl. bijv. voor de rol van de kṣatriya-kaste bij de opkomst van de karmayoga-leer en de bhakti: Barnett, Hindu Gods and Heroes 83, voor de kunst: Betty Heimann, Studien zur Eigenart des indischen Denkens 290 sq., voor de grammatische theorieën: Renou, Journ. As. 1938, I, 175.
- ³¹⁾ Vgl. de gedeeltelijke vertaling van de Śaktigītā bij Jos. Abs, Indiens Religion, Der Sanatana-Dharma, Bonn. u. Leipzig 1923, p. 125 sqq.
- ³²⁾ Aan deze kwesties wijdt H. Zimmer, Ind. Sphären, diepgaande beschouwingen.
- ³³⁾ Geografische herkomst der śakti-kultus: Census Report 1901, I, 360, 362; 1931, I, 1, 456 n. 2; 458; von Glasenapp, Brahma et Bouddha 134 sq. — Von Eickstedt: Festschr. Hirt I, 357—405, spec. 362. — Hamaker: Akademische Voorlezingen (Leyden 1835), pag. 9. — Mohenjodaro-kultuur: vgl. bijv. M. Eliade, Yoga 203, 295 sqq. en Paul Mus, L'Inde vue de l'Est. — „Durchbruch des Geistes von Mohenjodaro“: v. Eickstedt, op. c. 371.

- ³⁴⁾ Crooke, *Introd. to popular Belief and Folklore* 69, noemt Aditi in verband met de moedergodinnen, maar houdt deze toch voor Dravisch. Evenzo von Glasenapp, *Brahma et Bouddha* 39, die pag. 134 slechts aan Uṣas en Sarasvatī denkt. Weber dacht aan de vedische *tiśro devīh* (Barth, *Rel. of India* 179 n. 1). De nieuwere publicaties van Przyluski (zie noot 26) verwarren m.i. het probleem meer, dan dat ze het oplossen. De moedergodin in Harappa en Chanhu Daro: cf. *Annual Bibliography*, vol. X, nr. 22.
- ³⁵⁾ Wereldkoe: cf. AV X, 10, 26. — Gebed tot Varuṇa: RV I, 25, 2; VII 89, 1; I, 24, 11. — Diesseitig karakter van de Rigveda: Macdonell, *Ved. Myth.* 165. — Scheppingsverhaal: Bṛh. Ār. Up. I, 2, 5 (cf. Schermann, *Philos. Hymnen* 5). — Bede om afweer van Aditi: I, 52, 6 en IV, 2, 11 (zie Neisser, *Zum Wb. des RV.* I, 22 sq.). Vgl. hiermee Preuss, *Glauben und Mystik* 42 en 48, over het hoogste wezen als doodbrengende godheid.

